

KUML 19
70
FOR P.V.GLOB

KUML

KUML

ÅRBOG FOR JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

1970

With Summaries in English

Mit deutschen Zusammenfassungen

JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB SATTE DETTE KUML FOR

P. V. GLOB

PÅ 60 ÅRS DAGEN DEN 20. FEBRUAR 1971

I KOMMISSION HOS
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN

1971

Omslag:
P. V. Glob:
Jysk Tordenvej

Redaktion:
POUL KJÆRUM

Copyright 1971
by
Jysk Arkæologisk Selskab
JSBN 8700 22971 7

Printed in Denmark
by
Jysk Centraltrykkeri A/S

INDHOLD/CONTENTS

<i>Peter Seeberg</i> : Det frie felt. P. V. Glob og de danske provinsmuseer	9
A clear field. P. V. Glob and the Danish provincial museums	
<i>Klaus Ferdinand</i> : Etnografien på Moesgårdmuseet	13
The ethnographical collections at Moesgård	
<i>Hellmuth Andersen og Ole Klindt-Jensen</i> : Hesselbjerg. En gravplads fra vikingetid	31
Ein wikingenzeitliches Gräberfeld	
<i>Tage E. Christiansen</i> : Træningslejr eller tvangsborg	43
Training-camp or garrison-fort	
<i>Kristján Eldjárn</i> : En tau-stav fra Island	65
A Tau crosier from Iceland	
<i>Knud J. Krogh</i> : Den norske stavkirke	83
The Norwegian stave-church	
<i>Aslak Liestøl</i> : En uartig historisk runeinskrift	91
A historic runic inscription from Bergen	
<i>Jytte Lavrsen</i> : Brandstrup. Nye billeder af et gammelt fund	99
Brandstrup – new illustrations to an old find	
<i>Peter Riismøller</i> : Pottemageren i Pederstræde	109
The potter of Pederstræde	
<i>Erling Albrechtsen</i> : Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn	123
Early Iron Age settlement on Funen	
<i>C. J. Becker</i> : De gådefulde lerblokke fra ældre jernalder	145
Die rätselhaften Tonblöcke aus der älteren Eisenzeit	
<i>Hans Neumann</i> : Et dødehus fra Enderupskov	157
Ein Totenhaus von Enderupskov	
<i>Erling Johansen</i> : Med hevet hånd	171
The raised hand	
<i>Mats P. Malmer</i> : Bronsristningar	189
Bronze engravings	
<i>Sverre Marstrander</i> : Et magisk fangstlokkemiddel	211
A magical hunting charm	
<i>C. A. Moberg</i> : Regional och global syn på hällristningar	223
Research in rock carving	
<i>Povl Simonsen</i> : Sydskandinavisk i Nordskandinavien	233
South-Scandinavian petroglyphic art in northern Scandinavia	
<i>Holger Friis</i> : Flinthugningspladsen ved Studeli klit	243
A Neolithic bivouac at Studeli klit	
<i>Hans Jørgen Madsen</i> : To dobbeltgrave fra jysk enkeltgravskultur	249
Two double graves from the Jutland Battle-axe Culture	
<i>Bent Sylvest</i> : Dolktidsgrav med ravsmykker	261
Late Neolithic grave with amber pendants	
<i>Anders Hagen</i> : Om arkeologiens kulturbegreb	267
On cultural conceptions in archaeology	
<i>Hans Helbæk</i> : Da rugen kom til Danmark	279
The arrival of rye in Denmark	
<i>Ulrik Møhl</i> : Fangstdyrene ved de danske strande	297
Seal and whale hunting on the Danish coasts	
<i>J. Troels-Smith</i> : Naturvidenskabelig datering	331
<i>T. G. Bibby</i> : »... efter Dilmun norm«	345
»... according to the standard of Dilmun«	
<i>Karen Frifelt</i> : Jamdat Nasr fund fra Oman	355
Jamdat Nasr finds in the Oman	
<i>Peder Mortensen</i> : Om Barbartemplets datering	385
On the date of the temple at Barbar in Bahrain	

MED HEVET HÅND

Av Erling Johansen

Med hevet hånd – det lyder nesten som en billedtittel, og det er også meningen, ja, den gjelder egentlig *to* bilder. De har felles motiv, men er likevel høyst forskjellige. Det ene er rent personlig, og det andre er like meget bare arkeologisk. Og eftersom arkeologien er målet for all vår skrivende streben, la oss se på bildene som de kommer.

Det er nemlig med meg som de fleste andre mennesker, jeg bærer på en mengde inntrykk av mine venner. Deres ansikter, fakter, stemmer og hundre andre småting ligger lagret i mitt sinn. Men av alle disse bilder er det gjerne et som dominerer, et som stiger frem når tanken streifer noen i vennekretsen. Hvorfor det? Jo fordi dette ene billede liksom rummer alle de andre og blir stående som selve Vennebilledet.

Mitt vennebillede av jubilanten P. V. (som Glob heter hos meg) lyser med en egen styrke. Det er Glob i hilsende gestus: Med hevet hånd – den sterke, den fortrolige. Dette globske godhetstegn har møtt meg om og om igjen opp gjennom årene og gjort meg tillidsfull og glad. Og som takk for alle disse glade velkomsthilsner, hilser jeg her tilbake med hevet hånd. Ikke med min egen jordiske arm, nei denne gang løfter jeg en hånd av langt større kraft og betydning: En hånd i sten – en hilsen fra bronsealderen som jeg sender videre som min.

Glob kjenner dette gåtefulle tegnet bedre enn noen annen, for han har selv beskrevet det i sin store helleristningsbok. *Denne* stenen er imidlertid ny for forskningen, og jeg er derfor overbevist om at Glob vil motta den med hevet hånd!

Som det er tilfelle med så mange andre arkeologiske funn, kom også nær-værende sten for dagen ved en ren tilfeldighet. En maidag i 1966 merket en av Østfolds gårdbrukere at ploegen kjørte seg fast i en stenhelle nede i åker-jorden. Han hadde støtt på den flere ganger før, men denne gang gikk ploegen dypere enn vanlig, og plutselig ble hellen sittende fast mellom plogskjærene. Gårdbrukeren tenkte først at han skulle gå hjem og hente en slegge for å slå den itu, men han nøyde seg med å bakke traktoren løs, og lot hellen ligge i pløysla til en annen gang.

Dette skjedde en lørdag. Søndag morgen kom arbeidsmann Asbjørn Olsen forbi stedet. Han så den flate hellen ute i åkeren, og fikk lyst til å se om det »kunne være noen runer på den«. Hellen lå halvt på skrå i forhold til sollyset, og takket være denne gunstige konstellasjonen mellom lys og skygge,

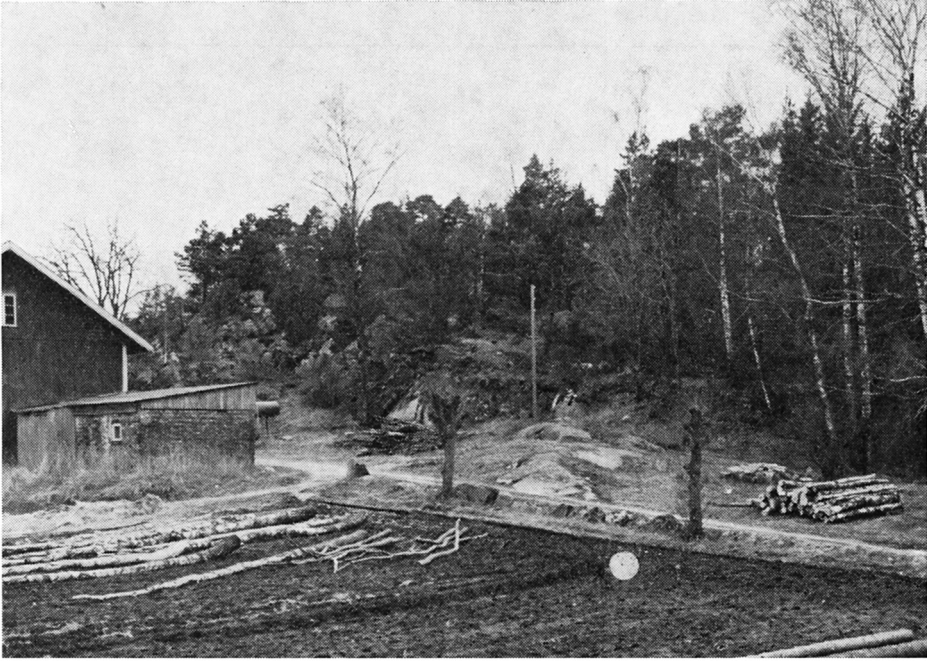

Fig. 1. Funnplassen (hvitt punkt) for billedstenen fra Vestre Løkke.
The site where the Vestre Løkke stone was found (white dot).

oppdaget Olsen straks at det vitterlig *var* »noe« på stenen. Han tilkalte da sin bror bygdesmeden Johan Olsen, en ivrig amatørarkeolog som konstaterte at det dreiet seg om et ekte håndtegn. Johan merket funnstedet, og varslet neste dag de antikvariske myndigheter i Østfold.

Scenen for disse hendelser var gården Vestre Løkke i Skjeberg herred i Østfold, nærmere bestemt 12,5 km nord for svenskegrensen (Svinesund) og 85 km syd for Oslo. Vestre Løkke finnes selv 400 m nord for E 6 straks den (sørfra) når frem til tettbebyggelsen omkring Skjeberg jernbanestasjon. Og hellen? Jo den fantes kloss ved veien 30 m nord for gårdens uthus. Åkeren som skjulte den består av grusholdig, lett jordsmonn og ligger lunt til mellom to åsdrag (fig. 1-2).

Skjeberg er en velkjent bygd for norsk arkeologi. Dens rikdom på oldtidsminner er legendarisk, særlig med hensyn til helleristninger fra bronsealderen, noe som naturligvis er av betydelig interesse for vårt tema. Man behøver bare å gå 800 m nordøst for Vestre Løkke for å finne en typisk ristning, og enda kortere (250 m) er det til en serie gravrøyser i nordvest. Disse røysene er bygd som vanlige årerøyser (som man med større eller mindre rett stadig daterer til bronsealderen), men de ligger i dette tilfelle litt sjelden til *nede* på åssidene, eller endog nede i de dypeste forsøkningsene mellom fjelltoppene. Det er imidlertid en kjennsgjerning, at et av de få gravfunn med bronseutstyr man

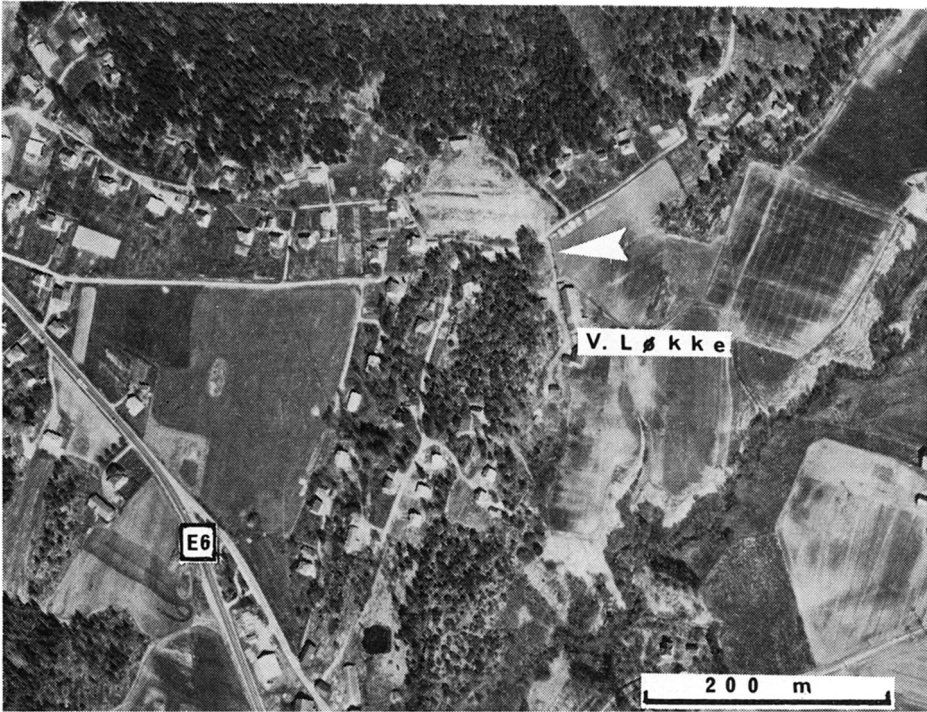

Fig. 2. Vertikalfoto over omgivelsene ved Vestre Løkke. Høydeforskjellen mellom de skogkledte åstoppene og den dyrkede marken er 30-40 m. Den hvite pilen peker direkte på det sted billedstenen ble funnet.

Aerial photograph of the area around Vestre Løkke. The tree-covered tops of the ridges lie 30-40 m. above the cultivated field. The white arrow points directly to the spot where the petroglyph was found.

har fra Østfolds bronsealder, kommer herfra (1). Viktigere er det likevel at det i det samme området – og det til dels enda nærmere Vestre Løkke – er iaktatt små brannropet under flat mark. Det er nemlig mulig at også vår håndsten stammer fra et slikt nedskåret anlegg, men mer om dette nedenfor. Og sist men ikke minst: Dette er den andre hellen av dette slaget som er funnet i Skjeberg. Den første kom for dagen i 1926 på gården Nylende, som bare ligger et par kilometer nord for Vestre Løkke (2) (fig. 5).

Efter denne vesle lokalgeografiske oversikten vender vi nå tilbake til vår egen sten. Den består av grov granitt som er spettet med store korn av lys og mørk kvarts, og overflaten har derfor et karakteristisk marmorert utseende. Dens største dimensjoner er: 96 cm x 88 cm x 15 cm, hvilket gir den en vekt på over 200 kg og en overlegen førsteplass med hensyn til lengde og bredde sammenlignet med andre håndstener (3) (fig. 3-4).

Som fotografiene viser, er det tale om en typisk »helle« av nokså regelmessig firkantet omriss. Den er fri for ildskader, og er også ellers helt uskadd, bortsett fra at ploget tydelig må ha tatt med seg en bit av den øvre kan-

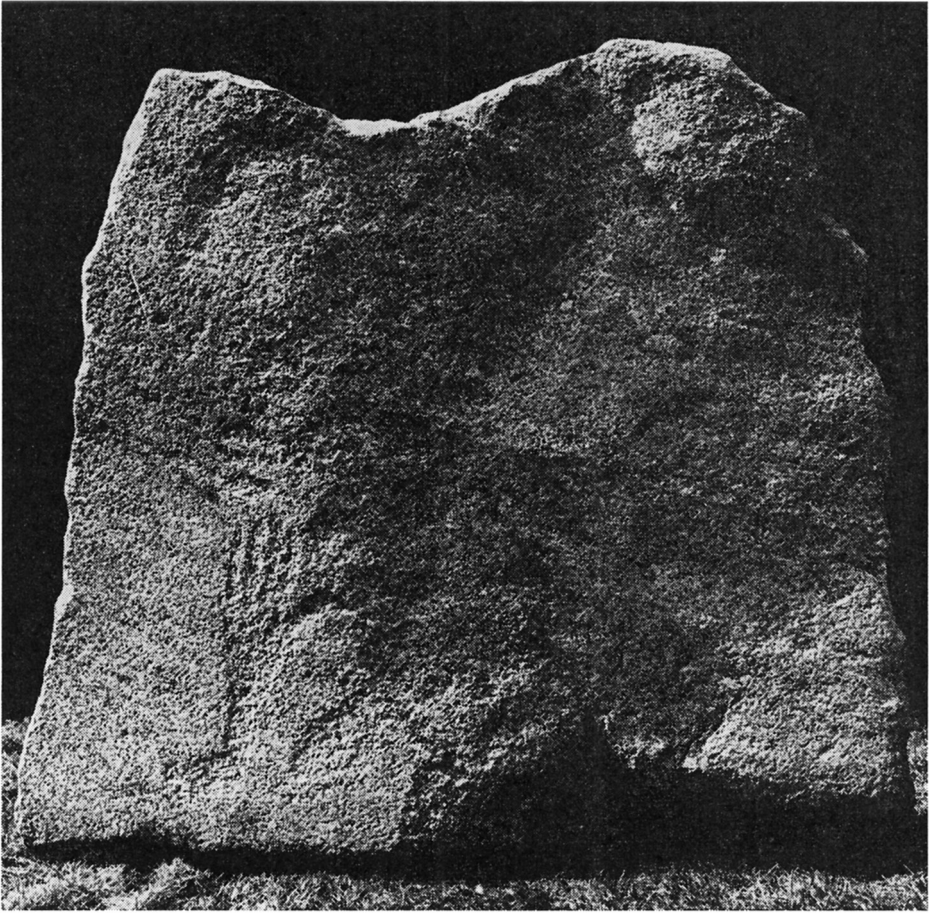

Fig. 3. Figurene på billedstenen fra Vestre Løkke fotografert i naturlig sidelys.
Stenens høyde er 88 cm.

The figures on the Vestre Løkke stone photographed with natural side illumination.
Height of the stone 88 cm.

ten, dvs. av den høyre siden av det brede hakket som man ser her. Det har ikke lyktes å finne den avslåtte biten, den ble kanhende helt knust ved sammenstøtet, men såret etter den røper klart, at det omtalte hakket har vært meget krappere før. Kantene er ellers tydelig formet i naturens eget verksted. Ved første øyekast kan det nok se ut som om visse deler av dem er laget med kunst, men de ujevnheter som finnes er i virkeligheten betinget av bergartens sprekker eller »slipper«, som en stenhogger ville si. Dette gjelder forresten også de store trekkene i hellens utseende, for stenen er rett og slett et produkt av isens arbeide i Østfold-granitten under istiden. Man ser det kryssende sprekkesystemet bevart i selve hellen, og det finnes nok av lignende løsheller oppe i åsen nord for Vestre Løkke. Vår helle er sikkert et stykke

Fig. 4. Vestre Løkke. Figurene trukket opp med svart farge.
The Vestre Løkke stone with the figures traced in black.

overflateberg, for den er dekket av skuringsstriper på billedflaten. Det vi arkeologisk ville kalle over- og underside, svarer således helt til dens naturlige form.

Hellens egenskaper som billedsten er svært begrenset. Undersiden er meget ru og grovkornet, og størsteparten av oversiden skjemmes av groper og andre lyter. Det er egentlig bare den ytterste venstre del av oversiden som kan ha fristet noen (hva den altså har gjort!), men den er til gjengjeld meget glatt og innbydende. Grensen mellom dette partiet og resten av flaten er temmelig iøynefallende og følger skyggekannten slik den går på vårt oppmalte håndtegn. Ristningen er av en eller annen grunn plassert helt inntil denne skillelinjen.

Som man vil ha forstått, står vi her overfor en velkjent dansk-norsk »old-

sak«: Hellen med den hevede hånd, den 12. av de 14 som foreligger i dag eller for å gjøre den mer attraktiv – den 2. fra Norge. Deres geografiske spredning avspeiler et interessant forhold, idet samtlige håndtegn utenom de norske stammer fra Sjælland-Fyn. Typen er altså klar, men vårt eksemplar skiller seg likevel i enkelte henseender fra de øvrige stener. Den er som nevnt både lengre og bredere enn noen annen, og håndtegnet har i dette tilfelle dessuten følge av en fotfigur. Et annet trekk den er alene om, er at håndens tommelfinger og overarmen vender hver sin vei, noe som i hvert fall ingen menneskelig arm kan få til (men dermed er ikke sagt at *det* forringer billedets arkeologiske verdi!).

Det er håndtegnet som dominerer gruppen. Det opptrer her i klassisk utformning med over- og underarm, markert håndflate og tommel samt 4 sprikende fingre ellers, og vi gjenfinner også de tradisjonelle 4 tverrstrekene over fingertuppene. De er som vanlig litt kortere enn fingrene, og ligger her litt til venstre for armaksen. Foten er plasert med artistisk sans. Den utfyller flaten under tommelen, og danner en virkningsfull kontrast til håndtegnet vinkelstilte overarm. Figuren minner meget om visse flatehogde føtter på helleristingene, og skal tydeligvis forestille en menneskefot, skjønt den bare er blitt utstyrt med 3 tær. Det forekommer også en del parallelle skrålinjer på ristningsflaten, særlig på høyde med tverrstrekene (jfr. billedet av den uoppmalte stenen), men det er bare is-skuringsstriper. Om figurenes størrelse er å fortelle at håndtegnet har en lengde av 29 cm (medregnet tverrstrekene 41 cm) og at foten er 12 cm lang.

Ristningslinjene er bare 2-3 mm dype, men de har likevel klare og sikre konturer takket være den glatte stenflaten. Deres tydelighet fremheves dertil av en lysere farge – et optisk fenomen som skyldes forvitring i hoggesporene. Som vårt fotografi viser, kommer de meget godt frem selv uten bruk av kunstig belysning, og det er derfor ingen tvil om figurenes utseende. Billedhoggeren har brukt en forholdsvis spiss sten å hogge med. Etter min erfaring har han høyst »gått over« linjene 3-4 ganger. Mer skal det ikke til for å lage figurer av denne dypde.

Da Asbjørn Olsen så hellen, lå den altså med billedsiden opp, og ifølge gårdbrukerens utsagn må den ha ligget på samme vis nede i jorden, ettersom han ikke hadde veltet den med ploget. Det er sikkert riktig, for som fotografiet av den oppmalte stenen demonstrerer, går det en lys »plogstripe« på skrå over hellen litt ovenfor tverrstrekene. Da pløysla i den aktuelle del av åkeren går N-S, vidner dette om at håndtegnet har vært orientert mot øst eller vest. Olsen hevdet at hånden »pekte« mot øst da han oppdaget den, og da hellen vanskelig kan ha dreiet 180 grader rundt ved sammenstøtet med ploget, den satt jo som vi husker mellom plogskjærene, har den utvilsomt ligget i samme stilling helt fra først av.

Da jeg kom til stedet dagen etter, var hellen blitt dratt bort til åkerkanten, og gropen hvor den opprinnelig lå, var nesten ikke til å se på grunn av fort-

satt pløyning og uvedkommende graving. Ifølge Johannes Olsen skulle hellen ha dekket en branngrøp, eller som han sa »en gryte med svart jord og skjør-brente småstener«. Dessverre var hele denne massen senere blitt bortspadd, og ved min etterundersøkelse lå det hovedsakelig bare omlagret overflatejord tilbake. Og da man dessuten hadde spadevendt store deler av åkeren på jakt etter andre heller, lyktes det heller ikke å gjenfinne den opprinnelige »svartjorden«. Hva den kan ha inneholdt, er derfor uvisst. De spadegravende »arkeologer« som var kommet oss i forkjøpet, hadde nemlig ingen opplysninger å gi utover det vi kjente til fra Olsens beretning. Alt tyder imidlertid på at hans iakttagelser må godtas. Ved vår undersøkelse av åkerjorden fant vi nemlig både ildskadde stener og enkelte partier med svart, kullholdig grus rundt funnstedet. Av brente ben så vi derimot ingen, det eneste som dukket opp av oldsaker, var en håndfull ildskadde flintbiter av ukjent alder.

Hvis man tør trekke noen slutninger av åkerens innhold av trekull og av de mange hellene som ligger i de nærmeste stengjerdene, har det kanskje funnets flere stendekkede branngrøper dette sted. Enkelte vil muligens innvende at såvel Nylende- som Løkke-hellen kan ha tilhørt fjernede gravhauger, men det er høyst usannsynlig, for til tross for at man har undersøkt hundrevis av gravhauger (og røyser) med en slik beliggenhet i Østfold, har ikke én av dem kunnet dateres til bronsealderen.

Spørsmålet om Løkke-hellen dekket en grav eller bål plass, forblir altså ubesvart. At det ikke fantes brente ben ved vår ettergraving, utelukker ikke muligheten av at det *kan* dreie seg om en grav, for har den inneholdt like lite

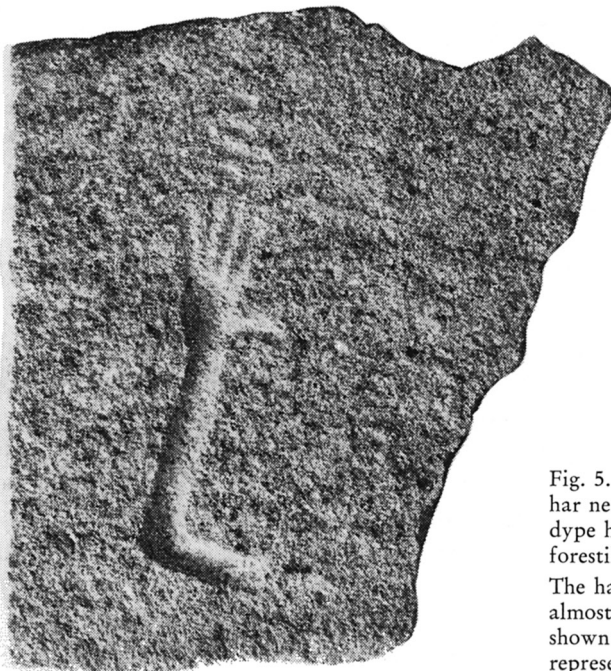

Fig. 5. Håndtegnet fra Nylende har nesten naturalistisk form. Den dype håndgroppen viser her, at bildet forestiller en utadvendt høyrehånd.
The hand sign from Nylende has an almost naturalistic shape. The deep shown here reveals that the figure represents an outstretched right hand.

med ben som mange av flatmarksgravene fra Østfolds keltertid, vil de lett ha kunnet gå tapt under all den rumsteringen som skjedde med åkerjorden etter at hellen ble funnet. Det er i det hele vanskelig å forestille seg at vår stenede branngrop bare skulle være et profant ildsted, *det* ville neppe ha blitt prydet med en billedsten. Man kan naturligvis fabulere videre om rituelle ildsteder m. m., men vissheten om at flesteparten av de danske håndstenene virkelig *er* brukt som gravheller, gjør at gravteorien vel har mest for seg også i dette tilfelle. Dette gjelder likeledes nabohellen fra Nylende, som ifølge én funnversjon (5) »stod« nede i bakken, og etter en annen »lå over en grop svart jord og var omgitt av en stenring«. Noe mer vet vi heller ikke om den, så ingen av de norske håndstenene lar seg selv-datere. Vi blir derfor påny nødt til å skule til deres danske søsterstener, som ofte er funnet i forbindelse med branngraver tilhørende yngre bronsealder. *Deres* kronologiske plassering skulle således være sikker nok. Men kan det som gjelder i Danmark uten videre overføres til Norge? For en så spesiell oldsaksgruppe som denne, må det være berettiget. Det er sannelig sjelden å finne *så* klare forutsetninger for en kronologisk jevnføring i arkeologien!

Er dette riktig, får det vide aspekter. Det fører oss langt utover det å datere våre hjemlige håndstener, for en datering som denne stiller oss i neste omgang overfor et begrep vi knapt nok kjenner fra norsk område: Yngre bronsealders flatmarksgraver. Jeg har ved en annen anledning forsøkt å påvise, at de mange udaterte »flatmarksgraver« av førromersk type i virkeligheten dekker et meget vidt tidsrum av jernalderen (6), og la meg nå tilføye at de vel også kan være av *eldre* dato. Det ligger jo egentlig nær å tro at så er tilfelle, men *det* er vanskelig å hevde i Norge hvor vi fra gammelt av er bundet til den oppfatning, at en bronsealdergrav er det samme som en årøys. Jeg er imidlertid forvisset om at kontrasten storgrav – flatmarksgrav, slik vi kjenner den fra Danmark, med tiden også vil tre sterkere frem på norsk område. Vi kan forsåvidt allerede ane omrisset av dette bildet, og våre to håndstener forsterker det ytterligere. Ikke bare ved sin egen tilstedeværelse, men også ved det at de aktualiserer dateringsspørsmålet for de øvrige flatmarksgraver med dekkheller i dette området. Er stenene fra Nylende og Vestre Løkke fra bronsealderen, kan selvfølgelig også andre branngroper med stenheller være av samme alder. Disse tanker får foreløpig stå for det de er: En arbeidshypotese, men problemet vil være lett å løse den dag man får en enkel og rask dateringsmetode av brente ben og trekull.

Lenger er det ikke tilrådelig å gå. Ja jeg er vel allerede gått for langt med det som er, men som de fleste sikkert vil vite, får den slags vyer ofte makten over pennen. La det være min unnskyldning, og som rundgang betraktet har det kanskje hatt sin misjon. Vi er i hvert fall nå kommet dithen at vi vil stille opp følgende *konklusjon*:

Hellen fra Vestre Løkke er en billedsten av samme type som de danske gravheller med håndmotiv fra yngre bronsealder. Det er den 2. fra Skjeberg

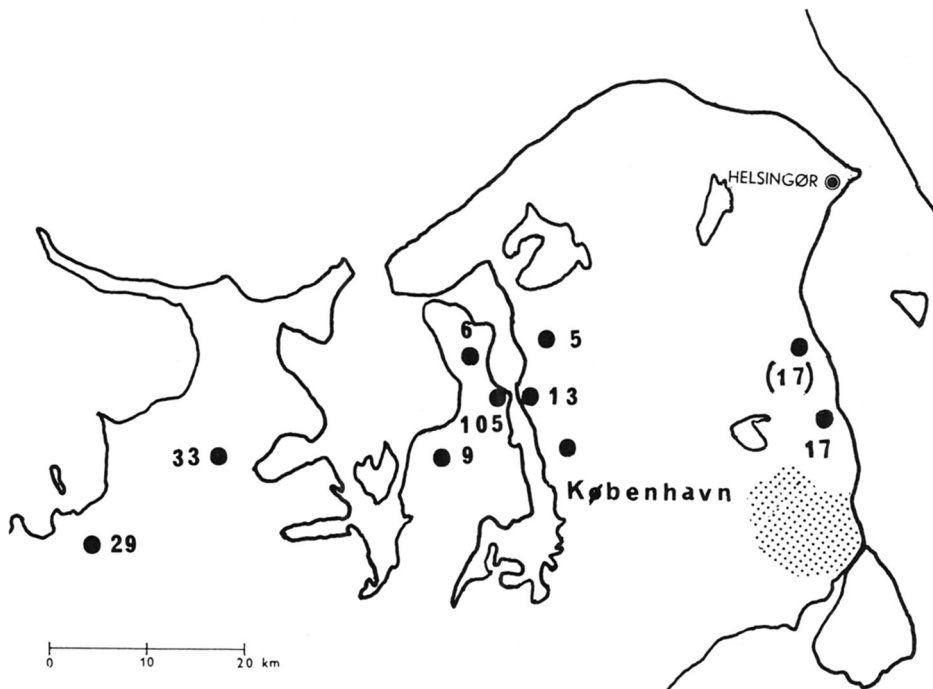

Fig. 6. Funnkart over nordsjællandske stener med håndtegn. Nummereringen efter Glob »Helleristninger i Danmark«. (En sten, som er funnet senere, er uten nummer).

Map of northern Zealand showing the location of stones with hand-signs, numbered according to P. V. Glob, »Rock Carvings in Denmark«. (A stone found recently is unnumbered).

og den 2. fra Norge. Den er lengre og bredere enn noen av de andre og den første som er prydet med en fotfigur ved siden av håndtegnet. Hellen er blitt brukt som dekksten over en branngrøp, sannsynligvis en grav, og har ligget med billedsiden opp og med hånden pekende mot øst.

Her kunne vi passende ha satt punktum for denne artikkelen, men figurgruppen på hellen egger oss til å fortsette.

Helt siden de første håndtegn av denne art ble kjent, har man spurt seg selv og andre: Hva er meningen med dette bildet, hvorfor er det gjerne plasert på gravheller? Mer enn én generasjons arkeologer har lett etter de rette svar, men den hevede hånds gåte forblir stadig uløst. Det er dog heldigvis her som ved gåter flest, det finnes bestandig noen holdepunkter å gå ut ifra. En av dem er i dette tilfelle håndtegnets geografi, spesielt slik vi kjenner den fra Danmark. Det klassiske håndtegnet kommer her hovedsaklig fra Nordsjælland, og med Nordsjælland menes da en smal Ø-V gående landstripe mellom Sejerø Bugt og Jægersborg Hegn ved Øresund. Herfra kommer hele 10 av de 12 danske håndstenene. To av disse er blitt oppdaget etter at Glob kartla

dem, og jeg gjengir derfor en revidert kartskisse over denne gruppe (med nr. ref. til Glob's funnliste) (fig. 6). De to øvrige stener stammer henholdsvis fra Vestsjælland og Nordfyn (7).

Stenfunnene i Nordsjælland tegner som kartet viser en nokså tett naborække. For et par steds vedkommende er det bare den smale Roskilde Fjord som skiller dem. Denne konsentrasjonen av håndstener skal åpenbart ses i lys av den kjennsgjerning, at det samme området er hjemsted for over en tredjedel av de danske helleristningsstener utenfor Bornholm (ca. 30 av 80 stener). Hovedgruppene av danske håndstener og stener med »vanlige« helleristninger har med andre ord en felles lokalgeografi. Dette gjelder på sitt vis like meget de to norske hellene fra Skjeberg, selv om man naturligvis ikke kan snakke om kartografi i forbindelse med to funn. Det er dog interessant å legge merke til at også disse stenene var nære naboer i en rik helleristningsbygd.

De foreliggende håndtegnene har altså en meget begrenset spredning med én hovedgruppe på Sjælland-Fyn og en mindre »gruppe« i Østfold i Norge. En slik konstellasjon pleier gjerne å friste arkeologen til allehånde spekulasjoner om »modergrupper« og langveisfarende »påvirkninger«, men jeg tror ikke vi skal følge denne skikken her. At håndtegnet er ukjent i det mellemliggende og helleristningsrike Bohuslän, er sannsynligvis bare en foreløpig situasjon. Enhver kjenner av autoriteten Storm P. vet hvor vanskelig det er å spå, især om fremtiden, men jeg våger likevel den påstand at håndtegnet før eller siden vil dukke opp – jo f. eks. netopp i Bohuslän!

Våre geografiske iakttagelser forsterker til fulle det inntrykk man får av håndtegnenes billedmessige egenart og utførelse, idet alle trekk tyder på at de hører hjemme blant bronsealderens helleristninger. Dette er som kjent en gammel oppfatning, og den synes unektelig å ha en solid arkeologisk forankring, men som sammenligninger flest har også denne sine svake ledd. Ikke så å forstå, at jeg mener det er nødvendig å revidere etiketten »helleristninger« på våre håndtegn, nei det jeg vil frem til er, at de har sin egen betydning og må plaseres i en egen gruppe. Saken er jo den, at de frittstående håndfigurer som forekommer på helleristningene er av en annen og enklere type enn de vi kjenner fra Løkke-stenen og andre heller, og de er dessuten overordentlig sjeldne. Mellom Østfolds 1700 helleristningsbilder finnes det således kun 3 hender, men hverken her eller andre steder støter vi på kombinasjonen armhånd-tverrstreker. Fotfigurene er vanligere (ca. 70 i Østfold). Blant håndstenene er det jo imidlertid bare vår egen helle fra Vestre Løkke som er prydet med et slikt motiv.

Det finnes altså både noe som binder det klassiske håndtegnet til helleristningene – og noe som skiller dem. På listen over det som skiller må i høy grad også nevnes deres meget ulike miljømessige plasing. Mens de fleste helleristninger er hogd for å bli sett i sol og lys, har håndtegnet i stedet vært viet til gravens skyggerike. Det godtgjør at det er tale om to vidt forskjellige former for billedmagi, hvorav den ene (helleristningene) hovedsaklig må ha stått i li-

vets tjeneste, og den annen (håndtegnene) har vært knyttet til dødekulten. Som så mange andre divergerende foretelser innen magi og religion, har de sannsynligvis likevel en felles åndelig rot. Det er jo således en kjent sak, at det ble laget enkle gravristninger av vanlige helleristningsfigurer som skip, sirkler, fotsåler o. a. allerede i eldre bronsealder (8), ja for Danmarks vedkommende er endog en betydelig del av landets helleristningsstener funnet i bronsealdergraver (9).

Man kan si om dette hva man vil, men jeg anser selv at den siste av disse to fortolkningene – altså den som gjaldt håndtegnet og gravmagien – har større arkeologisk bærekraft enn den som gjelder for helleristningene ellers. Det finnes i hvert fall ikke noe annet helleristningstegn som har en så spesiell og sikker tilknytning til magien som nettopp håndfiguren. For den ting at den – så langt vi nå kan se – bare synes å opptre på gravstener, indikerer jo med all ønskelig klarhet at vi, jeg hadde nær sagt for en gangs skyld, står overfor en gravkult.

Så langt kan vi registrere en almindelig enighet blant våre forgjengere i emnet, og det er naturligvis lett å føre håndmotivet inn i en slik forestillingskrets, men *hvor* det skal plasseres, er man mindre enige om. Mulighetene er tallrike, for det er jo ingen annen del av kroppen som er blitt tillagt så megen kraft av praktisk, judisiell og magisk art som akkurat hånden. Hvis vi skulle regne opp alle eksempler som finnes i klassisk litteratur og hjemlig etnologi, ville det fullstendig sprengte rammen for denne artikkelen. Jeg skal nøye meg med å anføre noen hovedbegreper for å demonstrere typen, slik som »Guds hånd«, »den straffende hånd«, »den velsignende hånd«, »den advarende hånd« samt det å »håndheve«, »håndslå« osv. osv. (10). De valgets kvaler som en slik liste byr på, representerer her som ellers både en forlokkende og farlig side ved helleristningsstudiet, idet man kan finne støtte for enhver teori ved den slags sammenligninger.

Om vi følger våre forgjengere og antar at håndtegnet avspeiler en form for gravkult, vil jeg for min del imidlertid begrense de refererte muligheter til disse to: Er det den »advarende« eller den »velsignende« hånd vi har for oss? Det vil i den forbindelse være av betydning å få fastlagt om håndtegnet er rettet mot beskueren, eller om det illustrerer en håndspåleggelse av selve stenen. Kan vi det, vil vi samtidig kunne avgjøre om det er et høyre- respektive venstrehåndstegn som er avbildet. Nylende-hellen inntar her en særstilling, for i motsetning til de skjematiske figurene som finnes på de øvrige heller, har håndflaten fra Nylende et mer naturalistisk tilsnitt. (Også med hensyn til hoggeteknikk og linjedypde står dette håndtegnet i særklasse). Det er tydelig at billedhoggeren i dette tilfelle har bestrebet seg på å gjengi hulhånden. Håndflaten er nemlig adskillig dypere enn fingerlinjene, den er nærmest formet som en regulær håndgrop. Vi ser her med andre ord inn i hånden, eller som det trolig er riktigere å si: Hånden er vendt mot beskueren. Nå kan man vel ikke uten videre gi dette almindelig gyldighet, men med tanke på den gjen-

tagelsens monotoni som særpreger denne figuren, er det i det minste sannsynlig at håndtegnet skal oppfattes som en utadvendt høyre hånd.

Det indikerer at det er den »advarende« hånd vi har for oss. Men hvordan passer det med plasingen av håndtegnene på gravhellene? Man skulle jo tro at en hånd av denne type helst burde finnes på utsiden av stenene. Vår viden om dette er imidlertid meget begrenset, idet flere av hellene bare er løsfunn etter forsvunne gravanlegg. Vi har dog sikker beskjed om minst 4 utvendige håndtegn, og det er visse trekk som tyder på at tallet *kan* være større. Vi skal likevel vokte oss for å tolke dette som en regel, og selv om det så var, kommer vi straks til den uunngåelige unntagelsen! Jeg tenker her på det innvendige håndtegnet som Glob støtte på i »Galgebakke« på Sjælland 1946. Det bestod egentlig av 3 hender og prydet den ene sidesten i en liten stenkiste fra yngre bronsealder (11).

Denne vekslende plasingen av håndtegnet svarer forøvrig helt til den som gjelder for de vanlige helleristningene når de påtreffes i graver fra bronsealderen, men skjont *de* er langt tallrikere, gir heller ikke de noen enstydig forklaring på fenomenet. Det ligger imidlertid nær å tro at dette har en bestemt årsak, og at den ligger skjult i den mangesidige magiske kraft som ble tillagt disse bilder. Eller for å spørre klarere med tanke på vårt eget tema: er plasingen av håndtegnet et uttrykk for hvem magien i tilfelle er rettet mot – den døde eller de levende?

Vi vet for lite om bronsealderens tenkesett til å kunne bedømme dette. Går vi derimot et godt tusenår frem i tiden, støter vi straks på en rekke førstehånds kilder som dokumenterer, at både de døde og deres etterlatte ble vernet med gravmagi. Jeg sikter som man forstår til våre stensatte runeinnskrifter. For bare et par tiår siden trodde man at flere av disse stenene stammet fra gravkister, eller at de i hvert fall hadde vært nedlagt i gravhauger, noe som unektelig ville ha gitt oss et innblikk i om man dengang plaserte sine gravmagiske tegn etter et »vennlig« eller »uvennlig« mønster. Men som Bæksted senere har påvist, finnes det knapt nok et eneste bevis for eksistensen av slike »gravlagte« runestener (12). Han godtar egentlig bare Eggjumstenen, som forresten lå med innskriften ned mot graven. Dens tale er som kjent meget dulgt og magisk, men om den er inn- eller utadvendt, er helt uvisst. Bæksted oppfatter den selv som en besvergelse mot gravbrytere, men det forekommer meg å være en ulogisk tanke all den stund innskriften fantes på undersiden av dekkhellen (13).

Vi får altså ikke den hjelp av disse såkalte »skjulte« runestener som vi trodde, men det finnes til gjengjeld en del synlige gravskrifter av interesse i denne sammenheng. Flesteparten truer med at død og ødeleggelse vil ramme dem som bryter gravfreden. De står altså i den utadvendte magiens tjeneste, den som beskytter de døde. Innskriftene gir imidlertid også noen glimt av den innadvendte magi, den som verner de levende mot den døde. Det siste er

viktig, det viser – som vi også vet fra senere tider – at gravmagien *har* vært brukt begge veier (14).

Det er et langt sprang mellom bronsealderens billedmagi og denne ordmagi fra jernalder og vikingtid, og ingen vet om de forestillinger som runeinnskriftene gir uttrykk for, går tilbake til bronsealderen, men den slags enkel gravmagi har sannsynligvis urgamle røtter. Spranget er jo forøvrig like langt om vi skuer frem mot vår egen tid, men ennå pryder vi våre gravstener med det gamle runeønsket: *niut ual kums* (nyt vel gravhaugen), dvs. »hvil i fred« (15). Det lærer oss hvor seiglivede slike gravritter er, og tar vi denne erkjennelsen med oss den annen vei, er vi straks ved bronsealderens grenser!

En hevet hånd fordrer en gjenhilsen, men det er ikke lett å finne det rette svar når man ikke riktig vet hva den annen part mener. At selve hånden byr oss å holde en viss avstand, er vi nå fortrolige med, men hva betyr de 4 tverrstrekene som kroner hånden. De følger alltid med, og må sees som en integrerende del av håndtegnet. Ja hva kan de bety? Forslagene er som vanlig mange, som de gjerne blir når man kommer inn på gjetningens vanskelige kunst. Alle hevder riktignok at det er et symbol, men der slutter også enighet, for når man er kommet så langt støtter enhver seg til sin egen oppfatning av hånden. Brøndsted som antyder at håndtegnet representerer en storhåndsgud eller lyngud, tolker således de 4 tverrstrekene som et »skjematisert våpen« (underforstått en øks) (16), mens Larsen som taler om solgudens, dvs. morgenrødens hånd, forklarer strekene som »sollysets spejl i bølgerne« (17). Og så lenge man bare er bundet av symbolismens vide grenser, er det selvfølgelig meget å velge imellem. Men finnes det virkelig ikke et eneste fast holdepunkt, røper ikke tverrstrekene *noe* av sin egen hemmelighet? Jo så absolutt, tenk bare på deres stadige gruppering i form av 4 furer. Man hogger ikke 4 linjer om og om igjen bare på slump, nei dette må være et tilsiktet tallforhold. 4-streksregelen avslører med andre ord at *antallet* har en sentral betydning.

»Tallene tillater ingen løgn«, sier Pythagoras, men det er i sannhet et spørsmål om bruken av dem – ikke minst her. Vårt 4-tall er langt fra noe »stort« siffer innenfor tallmagien. Det er riktignok »verdenstallet«, »elementenes tall«, »årstidenes tall« osv., og Agrell gir det dessuten rang som »åskguden Tors talsymbol« (18). Det siste lyder muligens forlokkende i vår forbindelse, men som den alltid nøkterne Bæksted sier, er det en ren vilkårlig påstand (19). Nei i tallmagien er det fremfor alt 3, 7, 9 og 13 som besitter okkulte krefter (20), og både av den grunn og andre grunner (kronologiske og billedmessige) anser jeg det for lite trolig at tverrstrekene skal oppfattes som et »magisk tall«. Da er det mer sannsynlig at de har en ren matematisk betydning, f. eks. ved at de skal betraktes som en forsterkende multiplikator av håndtegnet, eller som Glob allerede har vært inne på, at de skal adderes med fingrene. Vi blir derved stående med tallet 9, noe Glob ut ifra sin opp-

fatning av håndtegnet som solens bebuder tolker som et symbol på gjenfø-delse (21).

Det er mulig at vi med disse regnekunster har funnet et rett spor, men det er en detalj ved tverrstrekenes form som gjør at jeg tviler. Ja ikke bare tviler, jeg mener tvert om at grupperingen av strekene må ha en konkret bakgrunn. 4-strekstegnet består jo som regel av to lange og to korte linjer, hvorav de to lengste alltid er plasert i midten. Nå må man selvfølgelig være forberedt på å finne en viss uoverensstemmelse i streklengden, men her opptrer den etter et fast mønster, og det er neppe noen tilfeldighet. Hvis hensikten med de fire strekene var å illustrere tallet 4, var det jo slett ikke nødvendig å gi dem forskjellig lengde, enn si gruppere dem etter størrelsen. Dette tyder på at det er et materialisert forbilde som ligger til grunn for 4-strekstegnet – et forbilde bestående av fire komponenter i to størrelsesordner.

Hva kan det være? Jeg vet ikke, men jeg våger følgende forslag: De fire strekene forestiller den knyttede håndens fire frontale fingerlinjer. Det lyder kanskje uventet, og mange vil vel fremdeles ytre noe om gjetning. Javel, men den er i hvert fall basert på visse faktiske forhold, idet den forklarer systematikken med de to lange og de to korte linjene. Fukt fronten av neven og press den mot en glatt fjellflate, så har De straks det bildet vi taler om!

Er dette riktig, setter det også et par andre detaljer i et nytt lys. Det gjelder de små punktene som finnes ved høyre ende av tverrstrekene på Nylende-stenen og den firesidige rammen som omslutter de samme strekene på hellen fra Klokkerbanken på Sjælland (22). De første kan med basis i vår oppfatning forklares som håndknokene ved fingerroten, og det siste eksemplet kan være et regulært nevebillede. Neven er i tilfelle plasert med den korte, buede lillefingersiden nedad mot håndtegnet. Det er i så fall stadig den høyre hånden som går igjen.

Om nevetegnet er vendt mot beskueren, eller skal forestille en stempeling av hellen på linje med vårt eget lille eksperiment, skal være usagt, men det siste alternativet har sannsynligvis mest for seg. Det stiller oss i så fall antagelig overfor en magisk »signering« av stenen, eller kanskje vi heller skulle kalde det en ondt-avvergende »bank i bordet«-handling av den type vi selv kjenner så vel. Lenger skal jeg ikke gå, for enten man foretrekker å se nevetegnet fra den ene eller annen side, lar det seg lett plasere innenfor rammen av den tolkning vi allerede har gitt håndtegnet.

Det samme gjelder Løkke-hellens fotfigur. Dette motivet er som nevnt nokså vanlig på helleristningene, hvor de ifølge Marstrander synes å ha hatt en temmelig mangesidig betydning (23). I sin eldste opptreden er de interessant nok ofte bundet til gravristninger. På en tysk sten som var dekket av en grav fra eldre bronsealder, finner vi således igjen både den enkle håndflaten og den nakne foten (24). Det er jo samme figurkombinasjon som på Løkke-stenen, men dermed er ikke sagt at de har samme betydning. For som jeg streifet inn på ovenfor, synes våre håndtegn og helleristningenes hender å ha vært

tildelt hver sin magiske rolle. Billedet er i dobbelt forstand mer enstydig med hensyn til foten. Her er det tale om identiske figurer, som – i hvert fall i gravmagisk sammenheng – er tillagt en beskyttende, avvergende kraft (25).

Med dette er vi nådd til veis ende, og det gjenstår bare å samle våre iakttagelser i følgende *konklusjon*:

Det dansk-norske håndtegn er en (i forhold til moderstenen) utadrettet høyre hånd og de fire tverrstrekene et »avtrykk« av en neves fire fingre. Denne fellesfigur er totalt ukjent innenfor helleristningenes motivkrets, men har en sterk tilknytning til gravkulten i yngre bronsealder og skal tydeligvis oppfattes som et magisk vernetegn mot tosidige okkulte krefter. Det er etter min mening laget for 1) å sikre gravfreden eller 2) binde den døde til graven.

Rundt om i Sør-Europas museer støter man nå og da på små gravfunne håndfigurer av ben og annet materiale. Deres alder og historie er sjelden den samme, men de museale påskrifter har som regel en fast ordlyd. Det er »den mystiske hånd«, heter det, og det kan vi i sannhet også si om våre egne håndtegn, for jeg regner ikke med at mystikken er blitt mindre etter de betraktninger som er fremlagt her.

Ja man kan sagtens fabulere om den mystiske hånd, og det vil likeledes jeg. – Som nettopp skrevet er, oppfatter jeg håndbildet som et vernetegn for sten og grav, og som et tegn som i noen grad kunne beskytte de levende mot maktene i hel. Hvis jeg skal dømme etter mine egne erfaringer, må den første av dets formodede egenskaper øyensynlig ha en meget langtverkende kraft. (Den annen kjenner jeg mindre til). For make til uhellsserie som – vel å merke sett fra vår side – rammet oss ved undersøkelsen av hellen fra Vestre Løkke, skal det heldigvis letes lenge etter. Hør bare: 2 forløftede rygger, 4 klemte tær og fingre, 1 flerret bukse samt 2 brutale overfall av snue og 3 avbrutte fotoekspedisjoner formedelst sne og haglbyger midt på solblanke sommerdagen. Listen er lang og bitter, og gir kanskje en forsmak på, hva det vil si å bli en »ræte«, den ukjente, men sikkert knusende vanskjebne som ifølge enkelte runemestere skal vorde gravbryternes triste livslodd.

En mer positiv mystikk knytter det seg derimot til selve oppdagelsen av håndtegnet. Etter det den glade finner Asbjørn Olsen selv fortalte, var han så godt som sikker på at det fantes »runer« akkurat på den stenen. Og han ble derfor ikke det minste imponert da jeg gratulerte ham med funnet av det 12. nordiske håndtegnet. Nei det var for opplagt, mente han, for som han sa: »Det *måtte* jo være skrevet noe på en slik helle«. Det er den slags funnskapende visjoner vi arkeologer bør tilegne oss!

SUMMARY

The raised hand

This article is concerned with an unpublished Norwegian petroglyph: a hand-sign of the same type as in fig. 84–93 of P. V. Glob's »Rock Carvings in Denmark«. The stone was discovered in 1966 at the farm of Vestre Løkke in the Skjeberg district of Østfold, in the south-eastern part of Norway. 14 stones bearing this motif are now known. 12 of these are Danish (Zealand 11, Funen 1) and 2 Norwegian (fig. 3–5) – both from the Skjeberg district. A few of the Danish stones have been found in graves from an early part of the Late Bronze Age, and this dating probably applies to the whole group.

The Vestre Løkke stone (fig. 3–4) was found 30 cm. under the soil surface, but both it and the underlying earth had been removed before the arrival of the archaeologists. According to the finders, the stone covered a cremation grave with black earth containing charcoal and small burnt stones, and this was confirmed by the subsequent investigations on the site. It was, however, not possible to establish whether the grave had contained burnt bones, but in view of the connection of the Danish stones with Bronze Age graves, it is highly probable that the stone from Vestre Løkke had covered a single cremation grave from the Bronze Age. The stone lay picture side up, with the hand pointing east.

The slab has a practically regular quadratic shape and measures 96 x 88 cm., making it the biggest stone of its kind. Its form is undoubtedly natural, since one can see that it has been broken off by ice. The material is granite, with a very smooth and even surface where the picture is.

The engraving consists of 3 figures. The main one is the familiar motif of an arm and hand with outstretched fingers. This is accompanied as usual by four horizontal short strokes over the fingers and as a new motif on this kind of stone, by a foot. The engraved lines are only 2–3 mm. deep, but on account of the smooth surface of the stone, nevertheless distinct. The hand-sign is peculiar in that the upper arm and thumb point in different directions, which is physically impossible.

This type of petroglyph has received many interpretations over the years. There is agreement that it must be assigned to the Bronze Age petroglyphs, although the hand with the four transverse strokes (which must clearly be conceived as a single figure) is never found among the rock carvings proper. It is, on the other hand, hardly a coincidence that the Danish stones are found in the central region for the other Bronze Age engravings (cf. figs. 6 and 91 in Glob's publication). This applies, to a lesser extent, to Norway too, as the two stones from Skjeberg stem from the country's richest petroglyphic area.

The circumstances in which the hand-signs are found permit us to regard them as belonging to the Bronze Age petroglyphs but differing from these in their clear connection with grave magic. Whether we have here a »blessing« or a »warning« hand is less certain. Judging by the position of the hand-sign on Danish grave slabs – where it is found both inside and outside the chambers – it seems to have carried both these notions. It seems therefore that the power ascribed to the hand-sign is related to the power expressed on some of the grave-stones of the Viking period where the runes command, »Rest in peace« – an imperative which has had both benedictory and admonitory content. For these reasons I consider our hand-sign to be both beneficent and protective – a sign which could be directed at both the dead and the living. The foot-sign may be interpreted in a similar manner.

The four transverse strokes which always accompany the hand-sign are particularly

interesting. They are usually considered to be a symbol, but there is no general agreement as to what they symbolize. In my opinion, the hand-sign may be interpreted in quite another way. The constant repetition of four strokes shows that the number is of principal importance, and since the two strokes in the middle are often longer than the others the sign is probably based on a material prototype. If the object of the strokes were merely to indicate the number 4, it would not be necessary to give them different lengths, and even less so to group them accordingly. I therefore consider the strokes to be a picture of the 4 fingers of a clenched fist. This explains both their position and the system with the two long and two short strokes. It is also an explanation which accords with our conception of the significance of the hand-sign itself. Many people still bang their fists against something to ward off evil, and there is probably a similar notion behind the use of the 4-stroke sign.

Erling Johansen,
Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

NOTER

- 1) Funnet, en liten bronsekniv med rammeskapt fra III periode, lå under den østre sidehellen i en røysdekket stenkiste med brente ben. Se E. Johansen i Østfoldar VIII 1971.
- 2) B. Hougen: Universitetets Oldsaksamling tilvekst 1946, Univ. Oldsaksaml. Årbok 1945–1948 s. 240ff.
- 3) I vekt står den antagelig bare tilbake for den danske Føllenslev-stenen.
- 4) Jeg regner her kun med håndtegnet i sin klassiske form med arm-hånd og tverstreker.
- 5) For den første versjonen se B. Hougen: anf. arb. 1945–1948 s. 241 og S. Marstrander: Østfolds jordbruksristninger. Tekstbind, 1963 s. 221. Vår versjon stammer fra ovennevnte amatørarkeolog Johannes Olsen, Skjeberg.
- 6) E. Johansen: Ny datering av branngraver under flat mark, Univ. Oldsaksaml. Årbok 1951–1953 s. 178ff.
- 7) P. V. Glob: Helleristninger i Danmark, 1969 fig. 91. Som mitt eget kart viser, betrakter jeg her den tapte hellen fra Rævebakke og hellen fra Rungstedlund som *to forskjellige* stener, idet armen på den første synes å ha vært avsluttet langt inne på stenen. Jfr. Glob anf. arb. 1969 fig. 85 og 220a samt teksten s. 212.
- 8) Jfr. listen hos A. Nördén: Från Kivik till Eggjum, Fornvännen 1934 s. 44ff. For gravstener med beslektede håndtegn i andre kulturkretser se f. eks. J. Bing: Fra trolldom til gudetro, 1937 fig. 107.
- 9) P. V. Glob: anf. arb. 1969 s. 159ff.
- 10) Jfr. oversikten hos H. P. L'Orange: Keiseren på himmeltronen, 1949 s. 140ff og S. Marstrander: anf. arb. 1963 s. 222ff med ytterligere litteraturhenv. For mer hjemlig tradisjon se under stikkordene »arm«, »hand« og »menneskehand« i registerbind til Norsk Folkeminnelags skrifter.
- 11) P. V. Glob: anf. arb. 1969 fig. 92 og s. 219ff.
- 12) A. Bæksted: Begravede runestene, Årbøger 1951 s. 63ff.
- 13) A. Bæksted: Målruner og troldruner, 1952 s. 35.
- 14) Tolkningene av de aktuelle innskriftene går ofte hver især, men den oppfatning som er fremlagt her med hensyn til runenes tosidige bruk i gravkulten, synes å stå fast. Se f. eks. oversikten over forbannelses- og gravbindingsformler hos henholdsvis L. Jacobsen: Forbandelsesformularer i nordiske runeindskrifter, Kungl. Vitt. Akad. Handl. 39:4 1935 og L. Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942 sp. 811 samt den sistes: Runetrolddom, Nordisk Tidsskrift f. vetenskap, konst ect. 1934. Jfr. også A. Liestøl: Runemagi, Kult. leksikon nord. middelalder XIV 1969 sp. 462ff med nyere litteratur.
- 15) Gørlevstenen. L. Jacobsen og E. Moltke: anf. arb. 1942 nr. 239 og H. Andersen: Om Gørlev-Stenen, Årbøger 1945 s. 136ff.

- 16) J. Brøndsted: Danish Arm-And-Hand Carvings, Acta Arch. XII 1941 s. 124ff og Danmarks Oldtid II, 1958 s. 134. Se også H. Norling-Christensen: Et Bronzealders Helligtegn, Fra Nat. Mus. Arbejdsmark 1941 s. 59.
- 17) K. A. Larsen: Solvogn og solkult, Kuml 1955 s. 52. Jfr. G. Schwantes: Die Vorgesichte Schleswig-Holsteins, 1939 s. 259.
- 18) S. Agrell: Senantik mysteriereligion och nordisk runmagi, 1931 s. 197 og 260.
- 19) A. Bæksted: anf. arb. 1952 s. 309 og 313.
- 20) I. C. Krogh: Om Tallets Rolle i gammel Tid, Hist. Tidsskr. (norsk) IV 1877 s. 267ff., H. F. Feilberg: Tallene i Folkets Brug og Tro, Dania II 1892-1894 s. 185ff., E. Bischoff: Die Mystik und Magie der Zahlen, 1920 og E. Stemplinger: Antiker Volksglaube, 1948 s. 205ff.
- 21) P. V. Glob: Danske Oldtidsminder, 1967 s. 133 og anf. arb. 1969 s. 90 og 189ff.
- 22) P. V. Glob: anf. arb. 1969 fig. 89.
- 23) S. Marstrander: anf. arb. 1963 s. 227ff.
- 24) G. Schwantes: anf. arb. 1939 s. 256 fig. 330.
- 25) S. Marstrander: anf. arb. 1963 s. 230, P. V. Glob: anf. arb. 1969 s. 96. Jfr. Å. Fredsjö, S. Janson og C.-A. Moberg: Hällristningar i Sverige, 1969 s. 32.